

Sárközy Miklós történész, iranista, a KRE Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszékének habilitált egyetemi docense.

Legutóbbi írása az *Ókorban: Szex-ideál, prostitúció és női szerepek a szássánida Perzsiában* (2012/3).

Hubai Péter teológus, egyiptológus, a Wesley János Főiskola Teológiai és Vallástudományi Tanszékének professzora, a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének egykori kurátora (1988–2007).

Vér Ádám történész, assziriológus, az ELTE BTK Vallástudományi Tanszékének adjunktusa, folyóiratunk szerkesztője.

Legutóbbi írása az *Ókorban: „Aššur átka sújtsa azokat, kik megszegik a nagy isteneknek tett esküt!” Az eskü szerepe Asszíria közigazgatásában* (2023/2).

Egy kiállítás hat szemmel

Sárközy Miklós, Hubai Péter és Vér Ádám írásai a Szépművészeti Múzeum *Istenek és démonok királysága. Mezopotámia Kr. e. 1000–500 c.* időszak kiállításáról (2024. október 5. – 2025. február 2.)

A hazai ókortudomány és ókortudományi ismeretterjesztés kiemelt jelentőségű eseménye, hogy Niederreiter Zoltán és Roboz Erika kurátori munkája nyomán megvalósult az *Istenek és démonok királysága. Mezopotámia Kr. e. 1000–500* című kiállítás a budapesti Szépművészeti Múzeumban. A tárlat túlnyomórészt külföldi múzeumok anyagából válogat, egyedi szakmai koncepció alapján jött létre, és egyszerre célozza meg a szakmai és a laikus közönséget. Szerkesztőségünk úgy döntött, hogy mind a kiállítás kivételes jelentősége, mind pedig a felmerülő szempontok sokasága indokolja, hogy ne egy, hanem több nézőpontnak, véleménynek és értelmezésnek adjon teret. Ennek szellemében az alábbiakban három kiállításkritikát teszünk közzé. A képekért Roboz Erikát és a Szépművészeti Múzeumot illeti köszönet. (A szerk.)

Egy kiállítás lényei

A magyar ókortudomány történelmében páratlan jelentőségű kiállításnak adott otthont a budapesti Szépművészeti Múzeum ezekben a hónapokban, *Istenek és démonok királysága. Mezopotámia Kr. e. 1000–500* címmel. A kiállítás az MTA–ELTE Lendület Asszír és Babilóni Istenvilág Kutatócsoport szakmai vezetésével született meg, fő célja a Kr. e. 1. évezred mezopotámiai vallástörténetének bemutatása volt. A kiállítás tehát Mezopotámia újasszír, újbabilóni és korai achaimenida kori vallástörténetének régészeti emlékeit, leleteit tárta a szélesebb, laikus nagyközönség elé. A tárlat kurátorai, Niederreiter Zoltán assziriológus, az ELTE BTK adjunktusa és Roboz Erika, a Szépművészeti Múzeum munkatársa voltak. A Szépművészeti Múzeum mostani Mezopotámia-tárlatát az alábbi gyűjteményekből kölcsönözött mintegy 150 műtárgy tette lehetővé: Vorderasiatisches Museum, Berlin; Bibliothèque nationale de France és a Musée du Louvre, Párizs; Kunsthistorisches Museum, Bécs; NY Carlsberg Glyptotek, Koppenhága és Staatliche Kunstsammlungen, Drezda. Mindehhez pedig szintén jelentős nemzetközi tudományos összefogás, szakembergárda csatlakozott az előbb említett múzeumokból, valamint magyar, holland, lengyel, francia és német egyetemekről, akik a kiállítást kísérő katalógus szerzői lettek, és 2024 ősz folyamán a kiállításához kapcsolódó workshop is jelen voltak az ELTE BTK szervezésében.

A budapesti Mezopotámia-kiállítás minden tekintetben nagy jelentőségű a magyar muzeológiában, hiszen – eltekintve a bagdadi Irak Múzeum egy kiállításától az 1960-as években – Magyarországon egyáltalán nem volt Mezopotámiához kapcsolódó nagyobb kiállítás eddig a magyar muzeológia történetében. Az ókori Közel-Kelettel kapcsolatos magyarországi kiállítások történetében erős az egyiptológia dominanciája, amin természetesen nincs mit csodálkozni a sokéves magyar-egyiptomi kulturális kapcsolatoknak, a Szépművészeti Múzeum egyiptomi gyűjteményének és az Egyiptomban zajló sokévtizedes magyar ásatásoknak köszönhetően. Ezzel szemben az ókori Közel-Kelet más régiói, Mezopotámia, Irán, Anatólia messze lemaradtak, és eddig szinte észrevétlenek voltak a múzeumlátogató magyar közönség előtt. A mosta-

Lépő oroszlán a Felvonulási útról; II. Nabú-kudurri-uszur uralkodási ideje (Kr. e. 604–562). Mázas téгла.
Kunsthistorisches Museum, Bécs. © KHM-Museumsverband

ni Mezopotámia kiállítás nem egyszerűen ezt a hiányt pótolja, de egyben különleges karakterrel is rendelkezik.

Maga a kiállítás kilenc részre oszlott és sajátos keretes szerkezet köré épült, amolyan „für Kenner und Liebhaber” alapon, vagyis hogy laikusok és avatott szemek is megtalálják maguknak az érdekességeket és újdonságokat. A tárlat erős vizuális felütéssel kezd: az oda belépő látogatót az Újbabilóni Birodalom szimbóluma, a babilóni Istar kapu makettje köszönti, a makett mellett egy Babilónból származó *mushsusu* (sárkánykígyó) Marduk isten segítője és házikedvence kacsint ránk, valamint az Istar kapuhoz vezető útról származó oroszlánábrázolás tűnik fel. Erős nyitány, amely minden látogatót felcsigáz. A vizuális ingert azután hasznos információk egészítik ki a nagyközönség számára is Babilón kutatástörténetéről. Itt főleg az első világháború előtti és utáni német és brit tevékenységet mutatja be hatásosan a kiállítás, a politikai érdekektől közel sem mentesen tevékenykedő, egyben igen tehetséges régészeti pionírok eredményeivel.

Az Istar kaputól jobbra fordulva térképekre bukkanunk, ahol elmélyedhetünk Mezopotámia topográfiájában és dinasztiáiban, hangsúlyosan kiemelve a Kr. e. 1. évezredi egységesítő nagy birodalmak, az Újasszír és az Újbabilóni Birodalom jelentőségét. A történeti aspektusok itt már apránként helyet adnak a vallástörténetnek, hiszen az uralkodók az istenek által kinevezett, trónra emelt személyek, akik neveikben, felirataikon és pecséthengereiken is folyamatosan hangsúlyozzák istenek és királyok szoros kapcsolatát. A kiállítás inntől teljesen a vallástörténet mezejére lép át, a Kr. e. 1. évezredbeli mezopotámiai panteon csoportjai köré épül gazdag és sokszínű tárgyi reprezentációval. A kiállítás fő erénye, hogy nem unalmas katalógust tár elénk a legfontosabb istenekről, hanem megmutatja, hogy a különböző mezopotámiai istenek kultusza hogyan szötte át az újasszír, újbabilóni és a korai óperzsa kort a monumentális sztéléktől a kisebb domborműveken át a mindennapokban használt amulettekig és pecséthengerekig. A kurátorok bátor döntése, hogy a tárlat parányi, pecséthengereken látható

ábrázolások értelmezését ki merték vinni a nagyközönség elé, a hallatlanul kifinomult és egyben nehéz megmunkálási folyamatok révén megszülető pecséthenger-ábrázolások elmélyült elemzésének is bőven teret engedve a kiállítás során. Csodálatos eredmény, hogy a kiállítás pecséthengerek ikonográfiai szimbólumait kinagyított formában tárja a látogatók elé, és ezzel a mezopotámiai művészet egy eddig a szakemberek előtt is kevésbé ismert forráscsoportjára világít rá. Persze a pecséthenger nem az egyetlen eddig kevésbé hangsúlyozott tárgytípus, hiszen más, a Kr. e. 3–1. évezredben elterjedt tipikus tárgyak, amulettek, *kudurruk*, agyaghengerek, szobrok, monumentális sztélék is bőven szerepet kapnak a kiállításon, ezáltal a tárlat tárgytípusainál egyszerre érhető tetten az innováció és a holisztikus szemlélet.

Ez az innovatív, holisztikus felfogás a budapesti Mezopotámia kiállítás legnagyobb érdeme, melynek köszönhetően egyszerre van jelen benne a legmagasabb tudományosság és ennek sikeres és fogyasztható vizuális megjelenítése a nagyközönség számára, amit például a pecséthengerek rajzainak kinagyított állapot- és démonábrázolásainál érezkelhet a látogató. Persze a tárlat egyensúlyban marad, és a kilenc részen belül arányosan és részletesen mutatja be a Kr. e. 1. évezred mezopotámiai panteon népszerű istenei, Marduk, Adad, Ninurta kultuszát, de megjelennek itt az asztrális istenek is, mint a Nap, a Hold és az Esthajnalcsillag vagy Assur, Asszíria névadó patrónusistene, illetve a mai napig velünk élő, mezopotámiai eredetű zodiákus is.

Ezen a kiállításon a pokoltól a mennyig, a ma is lebilincselő látványt nyújtó dél-mezopotámiai mocsárvilágtól az észak-mezopotámiai asszír fővárosokig, Kalhuig, Assurig, Dúr-Sarrukinig jutunk el időben és térben. A teljességre törekvés látszik a mezopotámiai istenek panteonjának bemutatásában, az asztrális és a hierarchia csúcán álló istenektől egészen a démoni lényekig és a pokol kapujáig jutunk a kiállításon, mert az istenek panteonja mellett végig ott kísértének a démonok is, akik olykor ijesztők, máskor csak meghökkentik az embert félig zomorf, félig antropomorf kinézetükkel.

Stilizált fa mellett álló emberfejű *apkallu*. Palotadombormű II. Assur-nászir-apli (Kr. e. 883–859) kalhui palotájából. National Museum of Denmark, Koppenhága; CC-by-SA, fotó: Arnold Mikkelsen, National Museum of Denmark

Pazuzuk, lamastuk, a több helyen is felbukkanó *mushussuk* (sárkánykígyók), *apkalluk* alakjai mutatják meg Mezopotámia vallásosságának másik arcát. A kiállítás egyik legötletesebb részlete egy sötét szoba, ahol diszkrét fény-árnyék játék által körbeölelve áll előttünk a híres *Pokol plakett*, egy bajelhárító, kétoldalas lemez, mely a csecsemőket és várandós anyákat fenyegető Lamastu istennő ellen készült. Mágia, gyógyítás, bajelhárítás: a mezopotámiai vallásosság mindennapi gyakorlatának részletei rajzolódnak ki előttünk – démonok ellen, de olykor démonok által is. A kicsiny, de összetett szimbolikával rendelkező *Pokol plakett* szemben ott áll a két monumentális *apkallu* dombormű, amelyek Kalhuból, II. Assur-nászir-apli újasszír király (Kr. e. 883–859) palotájából származnak, Assíria szívéből. Az iraki Mószul közelében fekvő, pazar palotáiról, újasszír királynői sírjairól és több mint hetvenezer embert megépülésekor megvendéglő Kalhu asszír királyi városából nagyon sok tárgyat lehetett a budapesti Mezopotámia kiállításon látni.

A bölcs, védelmező, embereket tanító *apkalluk* csoportja jól ismert a mezopotámiai mitológiából. A tárlat két *apkallu*-

Stilizált fa részletei között álló ragadozómadár-fejű *apkallu*. Palotadombormű II. Assur-nászir-apli (Kr. e. 883–859) kalhui palotájából. Skulpturensammlung Dresden, Drezda. © Skulpturensammlung, Staatliche Kunstsammlungen Dresden. Fotó: Elke Estel / Hans-Peter Klut

ábrázolása egyértelműen a kiállítás csúcspontja, vizuális jelképe, melyek nem kis technikai erőfeszítést követően kerültek ideiglenesen a Szépművészeti Múzeumba. A madárfejű, karján rozettás karperecet, nyakán gránátalmás láncot viselő lény talán egy datolyapálmát termékenyít meg egy tobozszerű tárgyat és egy folyadékkal teli kis kannát tartva kecsesen a kezeiben. A jóságos *apkalluk* mellett a csúf Pazuzu, a szél mezopotámiai démonja is sűrűn feltűnik a kiállításon. A riasztó külsejű, de az isteneket szolgáló, a gonosz Lamastu istennő ellen a terhes anyákat védelmező Pazuzu népszerű alak lehetett a mezopotámiai mindennapokban. Pazuzu a mostani budapesti tárlat egyik jelképe is egyben, amely a bejáratától a kijáratig többször felbukkan apróbb és nagyobb verzióban, és láthatóan nagy szerepe van a kiállítás népszerűsítésében, hiszen Pazuzu alakja újra felbukkan napjaink kevesebb gondolkodást igénylő popkultúrájában (bár abban azért nem vagyok teljesen biztos, hogy a filmvászon minden esetben sikerült helyesen értelmezni Pazuzut).

A mezopotámiai tárlat szakmai szemmel nézve iranistáknak is számos érdekességet tartogat, hiszen a bemutatott tárgyak némelyike már Kr. e. 539, II. Kyros (kb. Kr. e. 559–530) óperzsa király babilóni hódítása utáni időszakból ered, és láthatóan az asszír-babilóni hagyományok tipikus tárgyai egy ideig még továbbéltek az óperzsa kori Mezopotámia mindennapjaiban. Azonban a változások finom jelei itt-ott észrevehetőek, mint például az óperzsa kori pecséthengereken, ahol zömében már arámi feliratok lépnek az ékírás helyére, vagy az iráni Szűzából, az Achaimenida (Óperzsa) Birodalom téli fővárosából származó, I. Dareios kori (Kr. e. 522–486) *lamassukat* ábrázoló mázastégla faldísz, amely kétségtelen mezopotámiai eredete ellenére talán már másfajta kontextusban, nem telje-

A kiállítás installációjaként elkészített, Pazuzut ábrázoló bronz kissozobor (MNB 467) felnagyított szobrának feje.
© Szépművészeti Múzeum. Fotó: Szabó Bence

sen mezopotámiai mitológiai kódrendszerben értelmezendő. Mindenesetre az vita felett áll, hogy az óperzsa művészet erős mezopotámiai hatások alatt fejlődött ki.

A kiállítás keretes szerkezetű, a nyitánynak szánt, sokak számára jól ismert babilóni Istar kapu után, az epilógus is egy jól ismert szimbólum, az Etemenanki köré szövődik. Az Etemenanki, Marduk isten, Babilón patrónusának toronytemploma (*zikkuratu*) volt, mely épület az Újbabilóni Birodalomban élte utolsó virágkorát, és vált a Biblia Bábel tornyának ihletőjévé. Az egykor több mint 90 méter magas Etemenanki ma már nem áll, aki eljut Babilónba, csak hült helyét és szerény alapjait láthatja az óperzsa és a hellenisztikus korban több fázisban tönkrement épületnek, melyet a fogadkozások ellenére sem Nagy Sándor, sem a Szeleukidák nem építettek soha újjá. A popikonná vált Pazuzu filmes snittjei jelen sorok íróit kevésbé kötötték le a kilépéskor, emiatt is az Etemenanki tekinthető a kiállítás záróakkordjának.

A nagyszerű budapesti Mezopotámia-kiállításához impozáns, rendkívül tartalmas, ötszáz oldalas katalógus kapcsolódik, melyet zömmel a tárlatot támogató múzeumok szakemberei, valamint magyar és külföldi assziológusok írtak, és hasonlóan a kiállításához, jelentős tudományos alkotás, amelyet szakemberek és laikusok, diákok is haszonnal forgathatnak.

Sárközy Miklós

Az Etemenanki makettje, mögötte ismeretlen németalföldi festő *Bábel tornya* c. festménye és a bélyegestéglákat bemutató vitrin. © Szépművészeti Múzeum

Mezopotámia Budapesten

Másodszor jár mezopotámiai vendégkiállítás Budapesten, az elsőt 1968-ban Dobrovits Aladár professzor nyitotta meg a Múcsarnokban, a második most vele szemben a Szépművészeti Múzeumban várja az érdeklődőket. Az első még Mezopotámiából, a modern Irakból jött közvetlenül Szaddam Huszein és al-Bakr puccsa előtt, és a bagdadi Irak Múzeum kincseit mutatta be reprezentatív műtárgyakkal, a második főleg Berlin, Drezda, Párizs, Koppenhága gyűjteményeiből és magyarországi anyagból építkezik. Az első egy híján 300 tárgyat vonultatott föl, a jelenlegi pedig a múzeum információi szerint 150 tárgyat. Az egykori kiállítás mintegy hetedfélezer évet ölelt föl, kezdve az akkor négy évvel korábbi egészen friss Tell es-Sawwan-i ásatásokból származó újkőkori leletektől el a Tigris és az Eufratész közéből származó középkori iszlám anyagig. Az épp futó kiállítás a hirdetés szerint az újasszír és újbabiloni kor 500 évét hivatott bemutatni (Kr. e. 1000–500), ám szerencsénkre ennél valamivel többet láttat (például 10 pecséthengert a Kr. e. 3. évezredből). Az egykori kiállítás mai fogalmaink szerint igénytelen hegesztett tárlókban mutatta be a műkincseket, a Szépművészeti Múzeum ma belsőépítészeti műfogásokkal igyekszik látványossá tenni magát a kiállítást. (Az külön kérdés, hogy mi szükség van a tompított fényekre, melyeket

a grafikai alkotások és textilek igényelnek, de a kőből készült műtárgyak köztudottan nem.) 1968-ban Magyarországon sem az anyagi helyzet, sem a határok miatt nem sokan voltak, akik azért szállhattak volna repülőre, hogy Párizsban vagy Londonban megnézzenek egy kiállítást, másrészt a műtárgykölcsönzés (sőt: kiállításkölcsönzés) Európa keleti felén lényegesen ritkább volt, mint ma. 2024-ben jobbák a lehetőségek, ennek fényében kell a vendégkiállításokat szemlélnünk.

Persze a szakember tudja, az érdeklődő belül érzi, hogy a történelmi megismerést, a művészeti élvezetet nem kilóra mérik, a látogató nem a fölöslegesen puffogatott harsány szuperlatívuszok („először Magyarországon”) miatt fog szellemiekben meggazdagodni. Az ókori kultúrák kiállításai csak jóval ritkábban kínálnak olyan esztétikai csúcsoakat, mint a reneszánsz festészet, a régészeti emlékek között a Tutanhamon aranymaszkja és a Laokoón-szoborcsoport szerényebb számban jelenik meg. Ám szerencsére azért van ilyen is, és biztosan ilyen csoda volt a Puabi királynő (?) sírjából előkerült arannyal borított, lapiszlazuli szakállú bikafejjel díszített hárfá (Kr. e. 2600 körül), mely szintén Budapesten vendégeskedett. A régészeti anyag (jó esetben) elsősorban a történelmi ismereteinket fogja kitágítani.

Mert ugyan felsorolhatjuk, hogy annakidején láthattuk Meskalamdug pompás arany sisakját, mintegy 35 arany nyakláncot, két arany diadémot, a Warkából való márvány női fejet (Kr. e. 3000 – az ún. sumer Mona Lisát, melyet 2003-ban elraboltak, utóbb meglett), itt volt fél tucatnyi imádkozó férfiszobor, vagy sumér isten és az összetéveszthetetlenül egyiptizáló csodás finomságú nimrudi elefántcsont faragványok az újasszír korszakból. És volt számos párthus szobor is, nem egy közel ember nagyságú.

A most parádés körülmények között bemutatott anyag lényegesen karcsúbb és egyszínűbb. A kiállításrendezők mindent megtettek, hogy az esztétikus kiállításon ne ez legyen szembeötlő. A tankönyvekből is ismert Istar kapuhoz vezető processziós út oroszlánja és a hasonlóan mázastéglából összerakott Mushussu sárkánykígyó remek darabjai a kiállításnak. A rendezés tengelyében elhelyezett, Szuzából származó két, egymástól elforduló emberfejű szárnyas oroszlánalak is ragyogó választás volt. A rendezők egy arasz nagyságú Lamas-tu-plakettet emeltek ki leginkább egy külön tárlóban, s az egészet egy ennek épített kuckóba helyezték; kétségtelenül érdekes darab, de nem segítettek megérteni sem azt, hogy miért épp ez a legexponáltabb műtárgy, sem azt, hogy kiállítástechnikailag mi a kuckó funkciója. Mert kiemelni lett volna érdemes műtárgy, például annak a II. Marduk-apla-iddina babilóni királynak a kudurrja (határköve), melyen Bél-ahhé-

Rekonstruált relieves mázastégla panel egymással szembeforduló szfinxekkel.
Kr. e. 6. század vége – 5. század eleje, valószínűleg I. Dareios (Kr. e. 522–486) idején.
Apadana domb, I. Dareios palotája, központi udvar. Musée du Louvre, Párizs,
Département des Antiquités orientales. © RMN-Grand Palais (Musée du Louvre).
Fotó: RMN-GP

Lamastu-(Pazuzu- / „Pokol”-)-plakett. (A tárgy adatait lásd a nagyított fotón). © Szépművészeti Múzeum

eribának, a templomi előljárónak nevezett „polgármesternek” a megajándékozását írja le. A baloldalt álló magasabb alak a király, akit más forrásokból más néven is ismerünk, hisz a Bibliában mind a Királyok könyve (2Kí 20), mind a Krónikák könyve (2Kí 32 név nélkül) mind Jesaja próféta (39) Merodak Baladán alakra ferdítve említi őt, aki Hizkijjáhuval, Júda királyával egy asszír-ellenes koalíció létrehozásán munkálkodik (a próféta kritikában egészen más beállításban). Ha tehát a rendezők Mezopotámiának az európai kultúrához való direkt kapcsolódását szándékoztak bemutatni, és ebben a Bibliának is szerepe lett volna, akkor ezt hangsúlyosan jelezhették volna a figyelemre méltó plasztikai alkotás leírásában, mely mellett a jámbor látogató így nyugodtan elszédül. (E műtárgy kellő figyelmet kap Budapesten a Biblia Múzeumban, ahol 35 év óta egy hiteles másolata tekinthető meg.)

Nyilvánvaló, hogy ha egy ember nagyságnál magasabb tárlóban egyetlen darab 3 centis pecsét-henger van kiállítva, akkor annak a tárgynak a fontosságára akarják felhívni a figyelmet, de sajnos nem kapunk információt arról, hogy mi a műtárgy jelentősége – noha ez egy arámi felirattal rendelkező pecsét, ám nem biztos, hogy ezt akarták kiemelni, vagy hogy a látogató számára ez bármit is jelent. És ez rögtön felhívja a figyelmet az egész kiállítás egyik problémájára. A 150 bemutatott tárgy közül nyolcvan pecsét-henger, további tizenöt pecsétlő, tehát az anyag kétharmada ugyanazt a tárgytípust képviseli, ami a kiállítást egysíkúvá teszi. Ráadásul az Ión csarnok 12,5 méter belmagasságú termeiben a 2–4 centiméteres pecsét-hengerek nem érvényesülnek, különösen akkor nem, ha egy mély tárlónak nem az elején helyezkednek el, hanem az üvegtől egyre távolodóan. Maguk ezek a pecsétgyűrűhöz hasonló méretű és funkciójú darabok – a felület görbülete és a közetek mintázatából fakadó okok miatt – kivehetetlenek, így az általános muzeológiai gyakorlatnak megfelelően kiállított negatív lenyomatok,

Bél-ahhé-eriba, Babilón kormányzójának sztélé alakú *kudurruja*. II. Marduk-apla-iddina uralkodása idején (Kr. e. 721–710) készült. Staatlichen Museen zu Berlin, Vorderasiatisches Museum. © bpk / Vorderasiatisches Museum, SMB. Fotó: Olaf M. Teßmer

illetve az azokról készült erősen felnagyított fényképek mutatósabbak is, értelmezhetőbbek is, a rendezés tehát igyekezett a nehézségeken úrrá lenni. Kíváncsinos lett volna az asszír dom-borművekhez hasonló műtárgyakat, vagy nagyobb plasztikai alkotásokat kölcsönözni, de ha ez semmiképpen nem sikerült, akkor a múzeumnak az alacsonyabb teremt kellett volna e kiállítás céljára kijelölnie. Ám teremről függetlenül fotókat nem mélyebb vagy kevésbé mély tárlókban szoktunk nézegetni, a képek tanulmányozásának sokkal adekvátabb s egyben élvezetesebb módja egy képeskönyv lapozgatása lenne. (A kiállítás mintegy három hét késéssel megjelent a gyönyörű katalógusa 9800 forintért, amelyet egy héttel később már 11800 forintért árultak.)

Ha a kiállítás célja – helyesen – a tőlünk kulturálisan és intellektuálisan meglehetősen távolinak érzett Mezopotámia közelhozása volt, akkor ezt Pazuzu démonnal kezdeni és lezárni nem volt jó ötlet. Pazuzu kétségkívül a mezopotámiai hitvilág része, ahogy az is vitathatatlan, hogy a 21. század emberének is megvannak a maga démonai, ennek ellenére ez inkább elidegenítő és eltávolító, mert a minket fenyegető erők mögött mi a környezetszorongást, a globális felmelegedést, a vírusokat vagy az ürességet, nem pedig Pazuzut ismerjük föl. Eltekintve attól, hogy az utolsó terem filmvetítése teljes egészében rendkívül kommersz (és zavaróan hangos), Pazuzu a maga elborzasztó kinézetével Mezopotámiát az exotikum és az idegenség irányába taszítja, ahelyett, hogy a háromezer évvel ezelőtti ember a maival való rokonságára ébresztene rá. Nem gondolom, hogy bárhol is rendeznének egy egyiptomi kiállítást, mely a *Múmia* c. horrorfilmmel (1999) zárulna, groteszk és nevetségessé téve ezáltal az egyiptomi kultúrát. Miközben William Friedkin *Őrdögűzőjének* (1973) Pazuzujával a Folyamköz sem nem jött közelebb, sem megérthetővé (sőt szerethetővé) nem vált, a kiállítás egyik kincse a háttérben lapul meg. Mert van ilyen, az az égetett agyagtábla, melynek ékírásos szövege az Enúma elis (teremtés)mítoszt beszéli el, Marduk isten felemelkedését állítva a középpontba. Ez a történet a 19. század máso-

dik felétől a Bibliával kapcsolatba hozva vált szellemtörténeti faktorrá, s irányította sokak érdeklődését Mezopotámia felé, keresve a kapcsolatot „Bábel és Assur” mítoszban elbeszél vi-láglátása és Európa szellemi alapjai között.

A szép kiállítást mindenképpen érdemes meglátogatni, egy-részt hogy ne kelljen újból 50 évig várni a lehetőségre, más-részt mert a műtárgyak jó esetben szólhatnak hozzánk, a távo-li múlt közel jöhet, akár megismerés, akár emóciók révén is. A műtárgyak eltéphetetlen, ámbár láthatatlan szálakkal fűznek minket a hajdanvolt hozzánk hasonló emberekhez. Az ókori Mezopotámia képes arra, hogy megajándékozzon minket.

Hubai Péter

Megérteni egy eltemetett kultúrát

Először is saját elfogultságaimról és korlátaimról szólnék. 24 éve foglalkozom assziriológiával, mindennapjaim része, hogy az ókori Mezopotámia és a tágabb ókori Kelet szövegeivel és tárgyi kultúrájának darabjaival bíbelődöm, a kiállítás anyagá-hoz tehát némi elfogultsággal viszonyulok. S bár tucatnyi té-mába vágó kiállítást láttam a világ jelentős gyűjteményeiben, én magam nem vagyok muzeológus, mindig csupán látogató voltam. Ebből a nézőpontomból adódik, hogy nehezen tudnék választ adni olyan kérdésekre, mint hogy a kiállítás mennyire befogadható assziriológiai előképzettség nélkül, hogy mennyi-re elégségesek a tárlók mellett elhelyezett tájékoztató szöve-gek, túl kevés vagy éppen túl sok információt tartalmaznak-e; vagy hogy lett volna-e más mód a mezopotámiai figurák mo-dern popkultúrában betöltött szerepének bemutatására.

Az *Istenek és démonok királysága. Mezopotámia Kr. e. 1000–500* nem vendégkiállítás. Bár a tárgyak döntő többségét valóban kölcsönözte a Szépművészeti Múzeum, de a kiállítást hazai kurátorok valósították meg (Roboz Erika és Niederreiter Zoltán), egyedi koncepció mentén. Nem egy kész, máshol is bemutatott produkció érkezett tehát Bu-dapestre, ahol csak a helyi viszonyok-hoz kell adaptálni a már összeállított anyagot és kialakított koncepciót. Ez a kiállítás itt jött létre először, ezért is van értelme és tétje a kritikának.

Az ókori Mezopotámia megismeré-sét a 19. század óta többé vagy kevés-bé a Biblia inspirálta. Az assziriológia sokáig az Ószövetség háttértudománya, Mezopotámia lakói pedig a bibliai tör-ténetek statisztái voltak. Ez a – talán picit gyarmatosító – attitűd a mai napig létezik, és a legkönnyebb utat nyújtja ahhoz, hogy a modern ember érdeklő-dését felkeltse. Igaz, hogy a mi civi-li-zációnk eredete ezer szállal kötődik Mezopotámiához (ennek belátásához elég az óránk számlapjára néznünk, rá-pillantanunk a gyerekünk trigonometria feladatára, vagy kinyitnunk egy palack sört), az ókori Folyamköz lakói azon-ban tényleg és nagyon sok mindenben

Pecséthengereket, azok lenyomatait és a lenyomatokról készült nagyított képeket és rajzokat tartalmazó vitrin. © Szépművészeti Múzeum

Lamastu-(Pazuzu- / „Pokol”-)-plakett. Kr. e. 8. század vége – 7. század.
Musée du Louvre, Párizs, Département des Antiquités orientales. © RMN-Grand Palais (Musée du Louvre).
Fotó: Franck Raux

különböztek tőlünk. A világképük és legtöbb szokásuk egzotikumnak hat, ezt kár is volna tagadni – komoly megrökönyödést váltana ki, ha a házam nagyszobájának padlója alá temetném majd a szüleimet, a halva született magzatot pedig egy agyagedénybe helyezném, amit csak félig süllyesztenék be a konyha járólapjába. E kultúrához a „közel kerülés” nem feltétlenül az azonosságok és hasonlóságok felsorolásán és az alapvető eltérések elhallgatásán keresztül kell, hogy megvalósuljon. Clifford Geertz kulturális antropológus kultúradefiníciója segíthet más utak feltérképezésében. „[A kultúra] az öröklött elképzelések olyan rendszere, amely szimbolikus formákban fejeződik ki, és amelynek segítségével az emberek az életről való tudásukat és az élethez való viszonyulásukat kommunikálják, átörökítik és fejlesztik” („Religion as a Cultural System”: *The Interpretation of Cultures*. New York, 1973, 89) – és éppen ebből fakadhat a feladat, hogy valamiképpen megértsük ezeket a tőlünk idegen szimbólumokat, és saját történeti-társadalmi kontextusukban értelmezzük őket. A mezopotámiai ember *a priori* feltevései a világ működésével kapcsolatban teljesen mások voltak, mint a modern emberé, és az eltérés felismerését és annak bemutatását és megértését célzó koncepció legitim. E kiállítás a „nagy birodalmak korából” származó tárgyak és ábrázolások felvonultatásával erre tesz kísérletet.

Ha egy olyan civilizációt igyekszünk bemutatni, melynek embere úgy tartja, hogy a betegségek nem evilági létezők, az ellenük való küzdelem pedig alapvetően mágikus tevékenység, melynek során démonokat és isteneket kell megidézni; vagy hogy a bejáratokat apotropaikus lények védelmébe kell aján-

lanunk, különben elárasztanak minket a démonok, akkor fontos, hogy az adott kultúra világszemléletének kereteit megismerjük. A kiállításon is megtalálható a babilóni teremtetéposz (*Enúma elis*) egyik Ninivéből előkerült táblája, mely olyan alapvető kozmogóniai és kozmológiai leírását adja a Kr. e. 1. évezredi mezopotámiai világképnek, amelyet kulcsként használhatunk a kultúra szimbólumrendszerének megfejtésekor. Nagyon röviden és leegyszerűsítve: a világ hajnalán az édesvíz (Apszu) és a sósvíz (Tiamat) elkeveredett egymással, és egy istenpárt nemzettek, akik újabb istenpárt nemzettek, és így tovább, míg minden isten létrejött. Az ősi istenek és az ifjabbak között konfliktus támadt, Ea isten megölte Apszút, és testéből alakította ki palotáját, Tiamat pedig saját magából teremtett szörnyeket, akikkel együtt rátámadt az ifjabb istenekre. Ez utóbbiak bajnoka lett Marduk, aki legyőzte Tiamatot és seregét, feldarabolt testrészeiből pedig kialakította világunkat és benne az embert. Az istenek tehát bírják Apszu és Tiamat princípiumait is, a mi világunk azonban csupán Tiamatból készült, a mélységi édesvizek (Apszu) formájában pedig ott lakozik a mi világunktól inherens módon különböző anyag, mely természetes módon *materia magica*, használata lehetővé teszi a mi világunk korlátain túlmutató tettek végrehajtását, tehát a mágikus eljárásokat.

Ebből adódik, hogy az Apszu birodalmát bemutató és megidéző jelenetek ábrázolásain megjelennek a halak, az olyan keveréklények, melyeknek teste részben hal, illetve a halakat imitáló viseletbe öltözött mágikus gyógyítók. Ennek egyik leg-híresebb példája az a Pazuzu-plakett (hívják Lamastu-plakett-

A kiállított plakett, háttérben az előlap felnagyított fotója. © Szépművészeti Múzeum

nek, vagy „Pokolplakett”-nek is), mely más Pazuzu-amulettekkel együtt egy stilizált lakóház belső terében került kiállításra – ezt erősítették a stilizált ház külső falán kialakított tárolókba helyezett ház/palota-alapítási depókból származó védelmező démonfigurák is. Az említett plakett azért nagyon fontos tárgy ebben a témakörben, mert teljes térképét adja a kozmosznak: a felső regiszterben az asztrális istenségek szimbólumai szerepelnek, alatta a közvetítő „hetek” processziója látható, majd középen, a mi világunkban az ágyában fekszik a beteg, körülötte halrhás ráolvasó papok és védelmező démonok láthatók. A mélységi Apszu felől támad a szférákat áttörni igyekvő, a csecsemőhalált és a gyermekágyi lázat megjelenítő Lamastu-démon, és éppen őt igyekszik elriasztani Pazuzu, a legismertebb apotropaikus széldémon. Nem tudok olyan ábrázolásról vagy leírásról, mely pontosabban adná vissza a mezopotámiai kultúra világképét, az egymástól diszkrét módon elzárt világ-szférák rendszerét. A nem egészen 14 cm magasságú plakett apró részleteinek felismerését segíti a plakett képmezőjének falra helyezett, méteresre nagyított fotója. Nekem csak itt tűnt fel, hogy Lamastu fejtől jobbra azok a varázstárgyak sorjázanak, amelyek segítik őt a szférák közötti átkelésben (fésű, fibula, számlálós, szandál stb.).

Mezopotámia lakói számára reális félelem volt, hogy a világszférák határain átkelnek a nem evilági létezők, akikkel szemben az ember önmagában teljesen kiszolgáltatott, és csupán az istenek vagy apotropaikus démonok segítségével védekezhet ártó hatásuk ellen. E védelmezők megjelenítése egyben

folyamatos jelenlétüket volt hivatva biztosítani, ezért kerültek ábrázolásaik a kapuk és bejáratok közelébe, nyakba akasztható amulettekre vagy a paloták termeinek falára. A Kr. e. 1. évezredre azonban az istenségeket már nem csupán antropomorf formájukban jelenítették meg, hanem szimbólumaik és „hátasállataik” által is. Ezek együttes bemutatására legjobb példa talán az a feltehetően Ninurtát ábrázoló, Assur városából előkerült gipszkő dombormű, melyen az emberalakú, felfegyverkezve ábrázolt istenség keveréklény hátasállatán áll – ő Abubu, az özönvíz –, a képmező felső részében pedig az asztrális istenségek szimbólumai láthatók (a szárnyas napkorong Samast, a holdsarló Színt, a nyolcágú csillag pedig Istart jelképezi). Ezek a megjelenítési formák egyenként is reprezentálhatták az adott istenséget: az Istar-kapu mázastégla-ábrázolásain látható Mushussu és bika ezek „gazdáit”, Marduk és Adad istenségeket invokálták, miként a felvonulási út oroszlánjai Istart.

A kiállítás látogatói számára talán problematikus lehet a pecséthenger- és pecsétlő-ábrázolások túlsúlya – ebből a tárgy-típusból szerepel a legtöbb a tárlatban –, hiszen ezek nehezen megjeleníthető, kicsiny, henger alakú tárgyak. Ezek nagy számát magyarázhatja, hogy ezeken maradt fenn a legtöbb képi ábrázolása az istenek és emberek kapcsolatának. A pecséthengerek bemutatása nem könnyű műfaj, de szemben például a berlini Pergamonmuseum gyakorlatával, itt nem egy kirakattüvegre szerelt nagyítólelencsén át kell próbálkozni az apróbb részletek kibogarászásával, hiszen a tárgy mellett szerepel a

Gipszkő relief Ninurta vagy Assur isten keveréklény
hátán álló ábrázolásával, Kr. e. 7. század.

Staatliche Museen zu Berlin, Vorderasiatisches Museum:
VA 8750 – Ass. 9015. bpk / Vorderasiatisches Museum, SMB.
Fotó: Olaf M. Teßmer

pecséthenger lenyomata, illetve jó minőségű kinagyított fotók állnak rendelkezésre a részletek tanulmányozásához. Szintén újdonság a gliptikai tematikájú kiállítások sorában, hogy egy tárlóban a pecséthengerek mellett a készítésükhöz felhasznált ásványok is megjelennek – ezeket a rendezők a Természet-tudományi Múzeumból kölcsönözték –, rámutatva az anyaghasználat fontosságára és ezen belül a mágikus képzetek szerepére, hiszen ne feledjük, e pecséthengerek – az írásbeliségben betöltött hitelesítő funkciójukon kívül – a viselet részeként egyben amulettek is voltak.

E tárgytipus személyes jellegére utalhat, hogy a pecséthengerek felületére vésett ábrázolások gyakran számunkra ismeretlen történeteket jelenítenek meg. A mezopotámiai írásbeliség egyik legfontosabb jellemzője az A. Leo Oppenheim által a hagyomány áramának (*stream of tradition*) nevezett jelenség: a különböző szövegeket – melyekre mi „irodalmi alkotásként” tekintünk – az ókorban folyamatosan másolták, egységesítették, egyfajta kánont alakítva ki. Ennek legismertebb példája Assurbán-apli ninivei könyvtárának anyaga. A hagyományozásra kijelölt szövegek szelekciós szempontjai számunkra nem igazán ismertek, és éppen az e kiállításon felvonultatott pecséthenger-ábrázolások tömege világít rá, hogy mennyi minden nem került be a hagyomány áramába, hány olyan jelenet van, ami olyan hősokeket vonultat fel, akik felismerhető módon egy-egy történet főszereplői, ám ezekről a történetekről semmit nem tudunk. Ki ez a hat hajfűrtű hős, aki folyton állatokkal és keveréklényekkel verekszik? Ezek az ábrázolások a mezopotámiai kultúra minden bizonnyal gazdag és változékony szóbeli hagyományában örökített történetek fontos jeleneteit és szimbólumait mutatják, melyek létezésére csupán ezek a lenyomatok utalnak, s ezek megfejtésére sok esély nem mutatkozik. A kiállítás így, ha tetszik, egy eltemetett civilizáció megismerésének lehetséges határait is érzékelteti.

Vér Ádám